

Izvorni znanstveni rad
UDK 796.5 Zagreb/Samobor (091)(497.5)18'
Primljeno 2012-03-05

POČECI TURISTIČKE POVIJESTI SAMOBORA, ILI -
KAKO JE SAMOBOR POSTAO OMILJENO IZLETIŠTE
ZAGREPČANA U RAZDOBLJU OD 1862. DO 1901.

Danijel Vojak, Zagreb

Sažetak:

Sredinom XIX. st. Zagrepčani sve intenzivnije počinju odlaziti u gradsku okolicu, "otkrivajući" tada prirodne ljepote samoborskog područja, te odlučuju tamo provoditi svoje slobodno vrijeme i liječiti zdravstvene probleme. Ljudevit Šmidhen uočio je potrebu izgradnje turističkog objekta, zbog čega je 1862. izgradio kupalište na termalnom vrelu u Sv. Heleni, u neposrednoj samoborskoj okolini. Zagrepčani od 1870-ih sve više dolaze na izlete i oporavak u Samobor. Također, počinju kupovati i nekretnine, što je prvi primjer izgradnje vikendice u ovom dijelu Hrvatske. Uprava Samoborske štedionice izgradila je krajem 1880-ih Hidropatsko kupalište kao novi turistički objekt i time dodatno "obogatila" turističku ponudu Samobora. I dalje je ostao znatan problem nedovoljne prometne povezanosti između zagrebačkog i samoborskog područja, što je riješeno izgradnjom vicinalne željeznice Zagreb-Podsused-Samobor 1901. Time je bio omogućen brži i kvalitetniji dolazak zagrebačkih turista i potaknuta su daljnja ulaganja u samoborski turizam. Iz navedenog može se zaključiti zbog čega je Samobor u spomenutom razdoblju postao "omiljeno" izletište Zagrepčana.

Ključne riječi: Zagreb, Samobor, turizam; XIX. stoljeće

Jedan od značajnijih čimbenika u razvoju samoborskog gospodarstva od XIX. st. do danas jest turizam. Zahvaljujući povoljnom klimatskom i reljefnom položaju samoborskoga kraja, turistički počeci bili su orijentirani ponajprije na privlačenje gostiju sa zagrebačkog područja, kojemu će upravo Samobor postati "omiljeno izletište". Ovaj rad bit će usmjeren na istraživanje povijesti samoborskog turizma u kontekstu međuodnosa Zagreba i Samobora. Analiza će obuhvatiti razdoblje druge polovice XIX. st. unutar kojeg je oblikovana prva faza suvremenog samoborskog turističkog usmjerenja. Koristit će se spisi Samoborskog

muzeja, Zavičajne zbirke Gradske knjižnice Samobor, Hrvatskog državnog arhiva, odabrana periodička građa i relevantna literatura.

Ukratko iz povijesti Samobora i Zagreba u drugoj polovici XIX. stoljeća

Zagreb i Samobor dva su urbana središta koja su tijekom povijesti povezana društvenim i gospodarskim odnosima. Zbog ograničenosti prostora ovoga rada, potrebno je ukratko istaknuti neke od značajnijih događaja iz povijesti Zagreba i Samobora, kao preduvjet kvalitetnijem shvaćanju njihove međusobne turističke povezanosti.

U rujnu 1850. Zagreb je postao jedinstven grad obuhvaćajući područja Gradeca, Kaptola, Nove vesi, Vlaške ulice i Horvate, te se nametnuo kao centar političkog, kulturnog i gospodarskog života Hrvatske. Takav politički i društveni okvir omogućavao je razvoj gospodarstva, što je doprinijelo osnivanju novih, ili razvoju dotadašnjih gospodarsko-financijskih institucija, izgradnji prometnica i željeznice, te izgradnji industrije.¹ Veliki potres 1880. usporio je razvoj Grada, no nakon njega on postaje veliko gradilište te se ubrzano izgrađuje u moderan (srednjoeuropski) grad. Posljedica takvih procesa bila je modernizacija i urbanizacija Zagreba, pri čemu je “izgubio obilježja starog provincijskog grada i pretvorio se u moderan grad zapadnoeuropskog tipa”.² Zagreb se od malenog urbanog središta polovicom XIX. st., s nešto više od 27.000 stanovnika, razvio u srednjoeuropsko gradsko središte s više od 100.000 stanovnika početkom XX. stoljeća.³

Prilog 1. Kretanje broja stanovnika Zagreba i Samobora u razdoblju od 1857. do 1900.

	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.
Zagreb	27.349	31.490	41.895	53.865	7.282
Samobor	3.186	3.060	3.039	3.228	2.901

Izvor: Mirko Korenčić, *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske: 1857 - 1971.*, str. 598, 767.

¹ Ivan Kampuš, Igor Karaman, *Tisućljetni Zagreb: od davnih naselja do suvremenog velegrada*. Zagreb, 1984., str. 149 – 158.; Franjo Buntak, *Povijest Zagreba*. Zagreb, 1996., str. 751; Ivo Perić, *Zagreb od 1850. do suvremenog velegrada*. Zagreb, 2006., str. 22, 98.; Mira Kolar, *Uključivanje Zagreba u željezničku mrežu Europe 1862. godine*. U: *140 godina željeznice u Zagrebu (1862 – 2002)* (ur. Mirela Slukan Altić). Zagreb, 2003., str. 7 – 20;

² Perić, *Zagreb od 1850...*, 88 - 92; Buntak, *Povijest Zagreba*, 778.

³ Vidi Prilog 1. Kretanje broja stanovnika Zagreba i Samobora u razdoblju od 1857. do 1910.

Početak razmatranog razdoblja, Samobor je kao trgovište imao nešto više od 3.000 stanovnika, a bio je sudsko, upravno i prometno središte u Zagrebačkoj županiji.⁴ Upravo se na samoborskom području počela razvijati industrija, osnivanjem tvornice stakla Osredok krajem 1830-ih. Istodobno, u njemu su se tradicionalno razvijali obrt i trgovina; tako je u Samoboru sredinom XIX. st. bilo zabilježeno više od dvjesto obrtnika.⁵ No, gospodarski razvoj usporen je 1861. otvaranjem željezničke pruge od Zidanog mosta preko Brežica, Zaprešića, Podsuseda, Zagreba do Siska, zbog koje je znatan dio robnog i putničkog prometa preusmjeren izvan Samobora. Dodatni udarac samoborskom gospodarstvu početkom 1880-ih zadao je proces prekomorskog iseljavanja potaknut nepovoljnom gospodarskom situacijom (raspadanjem kućnih zadruga, nerazvijenosti poljoprivrede i pojavom filokse).⁶ Za vrijeme uprave Ljudevita Šmidhena, načelnika trgovišta, uspijeva se potaknuti gospodarski i društveni razvoj Samobora, i to putem izgradnje kanalizacije, uređenja javnih površina (parkova) i ulica, regulacije potoka Gradne, uvođenjem javne rasvjete, itd. Dodatni poticaj razvoju gospodarstva bilo je otvaranje željeznice Samobor–Podsused 1901.⁷ Samobor se od kraja XIX. st. nametnuo kao gospodarski i kulturno razvijeno središte Zagrebačke županije.

Počeci turističkog razvoja u Samoboru i prvi znatniji dolasci Zagrepčana

U radu će biti analizirani počeci razvoja samoborskog turizma koji su omeđeni dvama događajima. Početak razvoja suvremenog samoborskog turizma bilo je otvaranje Šmidhenovog kupališta 1862., završivši 1901. otvaranjem vicinalne željeznice Podsused–Samobor (“Samoborček”). Nakon toga, u razdoblju do kraja Prvog svjetskog rata samoborski turizam se ubrzano razvija na “krilima” obnovljenog Šmidhenovog kupališta, otvorenog Hidropatskog lječilišta, pokretanjem *Samoborskog lista* kao “glasnika” samoborskog turizma i drugih manjih turističkih projekata. Ograničenost prostora i zahtjevnost same teme suzile su analizu

⁴ Vinko Sabljarić, *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Zagreb, 1866., str. 367.

⁵ Pavao Cesar, *Gospodarstvo u Samoboru*. U: *Samobor*. Samobor, 2004., str. 189 - 198; Drago Radmilović, *Samoborski obrt, veleobrt, trgovina i novčarstvo*. U: *Samobor*, str. 199 - 203; Agneza Szabo, *Barunica Vilhelmina Kulmer u kulturnom i gospodarskom životu Samobora i njegove okolice*. *Kaj* XXX (1997.), br. 1., str. 81 - 93; Ivica Sudnik, *Samoborska štedionica*. U: *Samobor 100 godina bankarstva*. Samobor, 1975., str. 5 - 30.

⁶ Danijel Vojak, *Naši u Americi: Iseljavanje stanovništva samoborskoga kotara u Ameriku, 1880 - 1914*. *Kaj*, 38 (2005.), br. 6, str. 115 - 142.

⁷ Mirko Žeželj, *Samobor od postanka grada do Drugog svjetskog rata*. U: *Samobor u prošlosti i sadašnjosti* (ur. Dane Šijan). Zagreb, 1971., str. 94; Sudnik, *Samoborska štedionica...*, 5 - 30.

ovog rada samo na četrdesetak godina, no time je ostavljen prostor za daljnje analize ove tematike.⁸

Neki znanstvenici navode kako se u Hrvatskoj turizam počeo razvijati od sredine, ili kraja XIX. st., a ranija razdoblja smatraju "pretečama turističkog razvoja ili pojava sličnih turizmu".⁹ Razdoblje prve polovice XIX. st. može se nazvati predturističkom fazom razvoja na zagrebačkom i samoborskom području. Ono je u Samoboru započelo za francuske uprave, kada je 1810. otvorena poštanska diližansa i hotel *K gradu Trstu*, koji je imao pet soba, restauraciju i spremište za konje. Ubrzo je otvaranjem prometnice Samobor–Sveta Nedjelja omogućeno bolje povezivanje trgovišta Samobora s okolnim područjima, što je imalo za posljedice bolju komunikaciju i sa zagrebačkim područjem. Još za francuske uprave potrebno je istaknuti provođenje prvih (poznatih) ispitivanja termalnog vrela u Sv. Heleni.¹⁰ Institucionalna organizacija turizma na tom području započela je 1820. osnivanjem Odbora za uljepšavanje Samobora, koji je imao zadaću unaprijediti kvalitetu života mjesta. To društvo neki smatraju pretečom današnjih turističkih zajednica.¹¹

Samobor je već tada iskorištavao svoj povoljni prometni položaj, koji je bio usmjeren prema zagrebačkom i slovenskom području. Neki pretpostavljaju kako

⁸ Potrebno je napomenuti kako postoje različita shvaćanja o fazama u razvoju samoborskog turizma. Ivica Sudnik ga je podijelio u šest faza, od čega je prvu fazu nazvao "pretturističkim razdobljem", a ograničio ju je od 1810. osnutkom pošte i diližanse do 1866. kada je osnovano Društvo za poljepšavanje Samobora. Zatim je drugu fazu turističkog razvitka Samobora nazvao "razdobljem 'poljepšavanja' Samobora" koja završava 1905. otvaranjem Hidropatskog kupališta. Treću fazu nazvao je "razdobljem Hidropatskog lječilišta", a ona završava s krajem Prvoga svjetskog rata. Ostale tri faze odvijale su se nakon 1918. (Ivica Sudnik, *Perspektive turističkog razvoja Samobora*. U: *II. Zbornik Ivice Sudnika 'Stoljeće turizma'*; ur. Ivanka Brekalo. Samobor, 2011., str. 34 – 35). Većinom se može prihvatiti Sudnikova periodizacija samoborskog turizma, no njegovi nedostaci jesu zanemarivanje (nedovoljno isticanje) određenih turističkih projekata, poput otvaranja Šmidhenovog kupališta i vicinalne željeznice (Samoborčeka). Istodobno, Sudnik djelomično preneglašava značenje Hidropatskog kupališta, kojemu pripisuje cijelo razdoblje, iako je u tom razdoblju djelovalo drugo (Šmidhenovo) kupalište, te su provedeni i drugi turistički projekti, npr. pokretanje *Samoborskog lista* i sl.

⁹ Boris Vukonić, *Povijest hrvatskog turizma*. Zagreb, 2005., str. 23; Mijo Rešetar, *Turističke agencije*. Zagreb, 1996., 13.

¹⁰ Postoje različiti navodi o otvaranju poštanske diližanse i hotela *K gradu Trstu*. Naime, Vukonić u dvama svojim djelima navodi 1810. i 1809., dok Sudnik navodi 1811. kao godinu otvaranja poštanske diližanse. Osim toga, iz navedenih djela nije vidljiv izvor na kojem autori temelje navode; Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 31; Boris Vukonić, [et.al.], *Tempus fugit: povijest turizma Zagreba*. Zagreb, 1995, str. 20; Ivica Sudnik, *Prinosi za povijest turizma Samobora III. Samoborske novine*, I.X. 1964., god. XIV, br. 19, str. 4; Žeželj, *Samobor od postanka grada...*, 71

¹¹ Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 39.; Ivica Sudnik, *Turistička organizacija Samobora – preteča turističkih organizacija Jugoslavije*. U: *I. Zbornik Ivice Sudnika: 100 godišnjica rođenja* (ur. Ivanka Brekalo). Samobor, 2010., str. 31 – 32; Žeželj, *Samobor od postanka grada...*, 98 – 99.

je poštanska dilažansa prestala s radom nakon francuskog razdoblja i vraćanja Samobora unutar Habsburške Monarhije.¹² No, od 1840. uspostavljen je redovni konjski omnibus na liniji Samobor–Zagreb, koji je vodio Marko Badenko. Tme je omogućen dolazak većeg broja stranaca, a njih se može smatrati prvim turistima.¹³ Samobor se od 1830-ih nametnuo kao “gnieздо iliraca”, kada ga posjećuju mnogi istaknuti pristalice Ilirskog pokreta, poput Stanka Vraza, Ljudevita Gaja, Petra Preradovića i dr.¹⁴

Sredinom XIX. st. samoborsko područje ulazi u prvu fazu svog turističkog razvoja, koja je obilježena sve češćim dolascima Zagrepčana na samoborsko područje, te oblikovanjem samoborskog područja u kontekstu turističke ponude stanovnicima Zagreba. Neki znanstvenici primjećuju kako polovicom XIX. st. “...čovječanstvo počinje pokazivati sramežljive znakove znatiželje, a kasnije se javlja i prava eksplozija zanimanja za krajolike, prirodne atrakcije, povijesno i kulturno nasljeđe i razne kulturne događaje...”¹⁵ Ovakva pojava bila je prisutna kod Zagrepčana, koji sve više odlaze u okolicu kako bi proveli dio vremena “u prirodi”. Njihov odlazak u “prirodu” postao je dio njihove rutine (obveze), a jedno od mjesta na koje su odlazili bio je Samobor.¹⁶

Priljev gostiju na samoborsko područje doveo je 1851. do odluke samoborskih vlasti na uvođenje posebnih obrazaca za registraciju stranih putnika. Vjerojatno su znatan dio tih “stranaca” činili zagrebački izletnici.¹⁷ Iduće godine je u Samoboru obnovljen rad Odbora za poljepšavanje Samobora, što neki smatraju “...začetkom društvene turističke organizacije u tom dijelu Hrvatske...”¹⁸ Pojačan priljev “stranaca” imao je za posljedicu potrebu unapređivanja ugostiteljske ponude samoborskih objekata, što je vidljivo u izdavanju *Cienovnik jela, pića, konaka, štalarine itd. u gostionah u kotaru samoborskom nalazećih se 1853.*, čime su vlasti nastojale urediti pitanje ugostiteljske ponude.¹⁹ Ova faza razvoja završava izgradnjom prvih turističkih objekata čime je unaprijeđena turistička ponuda ovog područja.

¹² Ivica Sudnik, Prinosi za povijest turizma Samobora I. *Samoborske novine*, 1.IX. 1964., god. XIV, br. 17, str. 4.

¹³ Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 31 – 32.

¹⁴ Stjepan Orešković, Kako se je Samobor dojmio pjesnika nesamoboraca. U: *Samobor. Samobor*, 2004., str. 285 – 286; Sudnik, *Turistička organizacija Samobora...*, 32 – 33.

¹⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 35.

¹⁶ Vukonić, *Tempus fugit...*, 37.

¹⁷ Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 41, 47.

¹⁸ Vukonić, *Tempus fugit...*, 38.

¹⁹ Isti, 42.

Gostiona
k gradu Trstu
u Samoboru.

Najveća gostiona u Samoboru, spojena sa svratištem, u kom je mnogo soba za strance, velika dvorana za plesove i druge zabave, zatim prostrana kavana, ledenica, staja za 50 konja i sve što k svratištu, gostioni i kavani spada, iznajmljuje se počam od 15. listopada t. g. uz povoljne uvjete — Poblize obaviesti daje vlasnik

Marko Bahovac
u Samoboru.

652 5-1

Gostiona "K gradu Trstu". Pozor, 11. VIII. 1885., god. V, br. 183, str. 4.

Šmidhenovo kupalište: početak zdravstveno-turističkog razvoja samoborskog područja

Ljudevit Šmidhen prvi je od samoborskih "poduzetnika" uložio vlastiti kapital u izgradnju jednog turističkog objekta. On je 1862. izgradio kupalište u Sv. Heleni (neposredna okolica Samobora) na termalnom vrelu, koje je temeljito očistio od blata, odvodnio te izgradio cestu i putove. Ubrzo je 1869. kupalište prošireno zatvorenim kupalištem s velikim bazenom (6 metara dugim, 4,5 metara širokim), otvoren je ugostiteljski objekt (*gostiona*), a okolno područje je pretvoreno u park.²⁰ Šmidhen je uspješno povezo povoljni klimatski položaj samoborskog područja sa sve većom potrebom zadovoljavanja (prirodnog) liječenja stanovništva. Ovakav zdravstveno-turistički smjer Samobora istaknut je u *Obzoru* 1871., gdje anonimni autor opisuje svoje doživljaje kao zagrebački bolesnik na oporavku kod prijatelja i rodbine u Samoboru. Između ostalog, u članku se navodi kako "...Samobor imade mnogo prednosti od drugih mjesta: blizu je našeg Zagreba, u veoma ja lahkom savezu sa željeznicom, osobito kad bi se cesta u boljem redu držala; ima brzozjav, dvokratnu poštu na dan, a osim toga providjen je sa svim, što se u kući treba, dapače imade nekih hraniva u boljoj kakvoći nego li mi u Zagrebu možemo dobiti. Sjetimo se samo onih krasnih pastrva iz ledena potoka Bregane i kripko hranjive divjačine [divljači, op.a.] obližnjih gora. Stanovništvo i seljaci veoma su marljivi, te proizvode množinu povrtelja [povrća, op.a.] i krasna voća uz svoje poljske usjeve i presladko groždje, osobito za liečenje sposobno. Ciene su

²⁰ Vojak, *Povijest kupališta i lječilišta...*, 95.

prema tome podosta malene, dakle i to će svakoga vabiti, da radije ovamo dodje, nego da ode u daleki svijet...(…)...veoma je ugodno i za zagrebačke putnike, što se mogu do željezničke postaje dosta dobrim dostavnikom kr. pošte uz primjerenu cieniu dva puta na dan ovamo dovoziti...”²¹ Iz navedenog je uočljivo isticanje značajne povezanosti samoborskog i zagrebačkog područja što je zajedno s dobrom turističkom ponudom preduvjet za daljnji razvoj turizma. Osim toga, autor naglašava razvijenost zdravstvenog turizma u Samoboru opisujući primjer oboljelih vojnika iz Zagreba, koji su bili premješteni na oporavak u Samobor.²² Istodobno, u članku su istaknuti nedostaci u turističkoj ponudi Samobora, ponajprije u premalenom smještaju, nedostatnom oglašavanju (posebice na zagrebačkom tržištu) i nedovoljnoj organiziranosti poštanskih usluga.²³

Rad Odbora za poljepšavanje Samobora od 1886. nastavilo je novoosnovano Društvo za poljepšavanje Samobora, koje je imalo zadaću unaprijediti kvalitetu života u Samoboru te da on postane “...još ljepšim i udobnijim kao što za same Samoborce tako i za strance osobito u ljetno doba...” te su “...svojim radom probudili u obćinstvu i kod sam obćine više smisla i volje za uređenje mjesta, koje je postalo omiljenim izletištem i ljetovalištem...”²⁴ Sudnik navodi kako je jedan od najvećih uspjeha toga Društva bilo izdavanje Statuta za ugostiteljstvo u Samoboru, kojim su samoborske kotarske vlasti nastojale regulirati ugostiteljsku ponudu. Članovi društva su uređivali javne površine, poput parkova, putova, vrela, vidikovaca, a svoje radove financirali su iz članarina, darova i organiziranjem raznih priredaba.²⁵

Samoborski turizam se zatim razvijao u smjeru planinarskog i sportskog turizma u široj samoborskoj okolini, poput Samoborskog i Žumberačkog gorja. U tom kontekstu može se razumjeti odluka novoosnovanog Hrvatskog planinarskog društva da u svibnju 1876. organizira prvi službeni izlet za članove društva

²¹ Samobor u zdravstvenom i gospodarstvenom pogledu. *Obzor*, 27.IX.1872., br. 221, god. II, str. 1.

²² Isto, 1.

²³ Isto, 1 - 2.

²⁴ Juraj Kocijanić, Samoborska društva. U: *Samobor* (pretisak iz 1943.). Samobor, 2004., str. 249.

²⁵ Dio zapisnika Društva za poljepšavanje Samobora objavljeni su u *II. Zborniku Ivice Sudnika 'Stoljeće turizma'*, a oni se čuvaju u Zbirci Ivice Sudnika u Samoborskom muzeju; Zapisnici Društva za poljepšavanje Samobora. U: *II. Zbornik Ivice Sudnika 'Stoljeće turizma'* (ur. Ivanka Brekalo). Samobor, 2011., str. 42 – 64; Zbirka Ivice Sudnika. U: *I. Zbornik Ivice Sudnika: 100 godišnjica rođenja* (ur. Ivanka Brekalo). Samobor, 2010., str. 150 – 151.; više o djelovanju ovog društva: Milan Lang, *Samobor: Narodni život i običaji* (pretisak iz 1915.). Samobor, 1992., str. 475; Sudnik, *Turistička organizacija Samobora...*, 35 – 36; Sudnik, *Perspektive turističkog razvoja...*, 34; Društvo za poljepšavanje Samobora. *Samoborski list*, 15.VIII. 1907., god. II, br. 16., str. 1.; Društvo za poljepšavanje Samobora. *Samoborski list*, 1.IX. 1907., god. II, br. 17, str. 2.

Na bakrani samoborskoj

g. Fr. Reizera, **iznajmljuje se stan**, sastojeci iz 4 sobe u I. kato, kubinje i jedno sobe razi zemlje. Nalazi se i liepo uredjeno kupalište uz kuću. Iznajmiti se može kroz celo ljetu ili kroz mjesec dana. Poblize kod vlastnika u Samoboru. 684 2-1

Na bakrani samoborskoj. Obzor, 26. VII. 1886., god. XXVII, br. 168, str. 4.

u Samobor, Oštrc i Plješivicu.²⁶ Njegov primjer je iste godine slijedio Hrvatski sokol, koji je organizirao prvi izlet u Samobor i okolicu. Tom prilikom je dvadesetak sokolaša sudjelovalo na koncertu samoborskoga pjevačkog društva Jeke, a sudjelovali su i na “pučkoj svečanosti” te pritom obišli ruševine samoborske utvrde.²⁷

Turistički razvoj Samobora u “hrvatski Radegund”: izgradnja Hidropatskog kupališta, isticanje planinarskog/ izletničkog turizma

Sve izraženiji turistički razvoj (smjer) samoborskog gospodarstva zasigurno je potaknuo osnivanje novih i unapređivanje postojećih turističkih objekata. Sve su češći novinski članci, posebice u zagrebačkim listovima, u kojima se ističe turistički potencijal samoborskog područja, pritom ga uspoređujući s austrijskim i drugim europskim turističkim središtima. Tada se Samobor opisuje kao “... Zagrebčanom najbliže i najmilije ljetno prebivalište...”²⁸ U ovom kontekstu često su isticali brojni prijedlozi s ciljem unapređenja samoborske turističke ponude. Tako se spominje potreba izgradnje “tramvajske” linije između Zagreba i Samobora, čime bi se omogućio brži dolazak Zagrepčana te osnivanje novih turističkih objekata (npr., kupališta).²⁹ Na taj način Samobor bi se pretvorio u zdravstveno-turistički centar po uzoru na austrijsko mjesto Sankt Radegund u blizini Graza, gdje “...u ovakovu mjestu, koje nepodržava sama narav, već i marne čovječje ruke, slast je uživati slobodne časove, praktično je kriečiti si duh i tielo,

²⁶ Franjo Bučar, Prvi izlet Hrvatskog planinarskog društva i Hrvatskog sokola iz Zagreba bio je Samobor. U: *Samobor* (pretisak iz 1943.). Samobor, 2004., str. 262 – 263; Prvi Odbor hrv.plan. društva. *Hrvatski planinar*, I (1898.), br. 6, str. 94.

²⁷ Bučar, *Prvi izlet Hrvatskog...*, 263.

²⁸ Samoborski crtičar, Samoborske crtice. *Narodne novine*, 29. III. 1886., god. LII, br. 71, str. 4.

²⁹ Samoborski crtičar, Samoborske crtice. *Narodne novine*, 8. IV. 1886., god. LII, br. 80, str. 4.; E.H., Gdje je hrvatski Radegund? *Narodne novine*, 16.VIII.1886., god. LII, br. 186, str. 2 – 3.

zato velimo: Samobor je hrvatski Radegund, gdje se lieči duh i tielo, a da smo još i premalo rekli, mogli bi nam oni posvjedočiti, koji u Samoboru ozdraviše, prem su se i sami već slabo uzdali u svoj život. Od srca želimo, da naš Samobor sve to više stiče, a neumorno i napredno gradjanstvo dičilo se svojim lijepim uspjehom!...”³⁰

Samoborska turistička ponuda tek se počela (skromno) razvijati i nije mogla privući veći broj domaćih i stranih turista, a time niti konkurirati renomiranijim ljetovalištima i lječilištima u Austriji, Sloveniji, Češkoj i drugim zemljama. Neki primjećuju kako tada u Hrvatskoj nije postojalo šire zanimanje za razvoj turizma, a čest je slučaj da su njegovi inicijatori strani pojedinci, ili manje lokalne sredine.³¹ Takav je bio slučaj i sa Samoborom, gdje je inicijativa za razvoj turizma došla od dijela domaćih poduzetnika okupljenih unutar Samoborske štedionice. Oni su 1888. inicirali projekt izgradnje novog kupališta u Samoboru, usmjeravajući ga na iskorištavanje nedovoljnog broja zdravstveno-turističkih objekata na području sjeverozapadne Hrvatske.³² Kupalište je činilo veliki otvoren bazen i zgrada s kabinama, a smješteno je u manjoj udolini (Vugrinščaku) ispod ruševina samoborske tvrđave uz potok Gradnu od kojeg je crpilo vodu. Zagrebačke novine pratile su izgradnju kupališta opisujući prednosti samoborskog područja poput prirodnih resursa (“mrzle vode”, zraka) i neposredne blizine Zagreba.³³

Istodobno s otvaranjem Hidropatskog kupališta, u novinama se najavljivalo prometovanje parnog tramvaja na liniji Samobor-Podsused kojim bi se omogućila bolja povezanost samoborskog sa zagrebačkim područjem. Projekt tramvaja nije bio ostvaren, koje su posebno zagovarali članovi Društva za poljepšavanje Samobora, već se trebalo čekati više od desetljeća za otvaranje željezničke linije sa zagrebačkim područjem.³⁴

Pritisak zagrebačkih turista na samoborsko područje bio je sve izraženiji. Tako su samoborske vlasti 1878. prodale zagrebačkoj obitelji Wagner zemljište

³⁰ F.H., Gdje je hrvatski Radegund? *Narodne novine*, 16.VIII.1886., god. LII, br. 186, str. 2 – 3.

³¹ Naša lječilišta. *Narodne novine*, 19. IX. 1888., god. LIV, br. 215, str. 1 – 2; Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 63.

³² Danijel Vojak, Hidropatsko lječilište i kupalište (1889. – 1945.). *Hrvatske vode: časopis za vodno gospodarstvo*, XVI (2008.), br. 66, str. 357; Ivica Sudnik, Samoborska štedionica. U: *Samobor 100 godina bankarstva*. Samobor, 1975., str 25; Juro Horvat, *Samoborski šport: 1740. – 2000*. Zagreb, 2000., str. 11 – 12; Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 58.

³³ Sudnik, *Samoborska štedionica...*, 25 – 26.; Novo kupalište. *Obzor*, 8.VII.1889., god. XXX, br. 155, str. 3.; Samoborske stvari. *Obzor*, 18.7.1889., god. 30, br. 164, str. 3.

³⁴ O ovom projektu više vidjeti: Tramway u Hrvatskoj. *Obrtnik*, 20.V.1884., god. I, br. 6, str. 58 – 59; Viesti iz trgovačko – obrtnih komorah. *Obrtnik*, 20.X.1884., god. I, br. 21, str. 193 – 194; Sudnik, *Turistička organizacija Samobora...*, 35 – 36; Vukonić, *Tempus fugit...*, 70 – 71; Samoborski crtičar, Samoborske crtice. *Narodne novine*, 29. III. 1886., god. LII, br. 71, str. 4; Samoborske stvari. *Obzor*, 18.7.1889., god. 30, br. 164, str. 3.

za izgradnju “vikend – objekta”, koja se smatra prvom vikendicom u ovom dijelu (kontinentalne) Hrvatske.³⁵ Od sredine 1880-ih u zagrebačkim novinama češće su objavljeni oglasi za prodaju, ili najam vikendica. Tako je Fr. Reizer u ljeto 1886. objavio oglas u *Obzoru* o iznajmljivanju stana na samoborskoj bakrani, a u njemu je navedeno kako “...iznajmljuje se stan, sastoji se iz 4 soba u I. katu, kuhinje i jedne sobe različitih zemalja. Nalazi se i lijepo uređeno kupalište uz kuću. Iznajmiti se može kroz cijelo ljeto ili kroz mjesec dana...”³⁶ U istim novinama nekoliko godina kasnije objavljen je oglas o prodaji malog posjeda između Zagreba i Samobora “...koji se kao ‘ljetnikovac’ upotrijebiti može, daje se uz jeftinu zakupninu na više godina u zakup...”³⁷ U *Obzoru* u rujnu 1899. objavljena je prodaja kuće “...u Samoboru na glavnom trgu i to odmah, ista je zgodna a ljetno boravište...”³⁸ Naglasak na “patriotski” motiv isticao se prilikom dolaska zagrebačkih “vikendaša” u Samobor. Tako je u travnju 1897. objavljeno: “...javljaju nam, da je već sada mnogo stanova za ljetovanje gostiju priredjeno. Ima krasnih stanova u samom trgovištu i po vilama uz vrlo umjerenu cijenu i to s pokuštvom i bez pokušstva. Mjesto ići u tuđe daleke krajeve, gdje se skupo živi, neka hrvatske obitelji podju u krasni samoborski kraj, koga je priroda svim krasotama obdarila. Uпитati se za stanove, cijenu itd. najbolje je kod samog občinskog gospodarstva, koje vodi točan pregled i rado daje svaku obavijest...”³⁹

Prodaje se kuća

189

u Samoboru na glavnom trgu i to odmah, ista je zgodna za ljetno boravište.

Poblize oznake daju se u **Marovskoj ulici br. 15, I. kat.**

Prodaje se kuća. Obzor, 23. IX. 1899., god. XL, br. 219, str. 5.

Mali posjed

između Zagreba i Samobora sa potrebitimi sgradama, koji se kao „ljetnikovac“ upotrijebiti može, daje se uz jeftinu zakupninu na više godina u zakup. — Uпитati se može u **Mesničkoj ulici br. 12.** 25—1

Mali posjed. Obzor, 12. I. 1891., god. XXXII, br. 8, str. 4.

³⁵ Vukonić, *Povijest hrvatskog...*, 56.

³⁶ Na bakrani samoborskoj. *Obzor*, 26.VII.1886., god. XXVII, br. 168, str. 4.

³⁷ Mali posjed. *Obzor*, 12. I.1891., god. XXXII, br. 8, str. 4.

³⁸ Prodaje se kuća. *Obzor*, 23. IX.1899., god. XL, br. 219, str. 5.

³⁹ “Iz Samobora”. *Obzor*, 24. IV.1897., god. XXXVIII, br. 93, str. 3.

Brojni (istaknuti) Zagrepčani bili su tada među prvim “vikendašima” u Samoboru. Među njima isticao se zagrebački liječnik Vladislav Čačković, koji je “...mnogo i mnogo godina ljetovao u nas, a za njegovim se primjerom onda povedoše mnogi zagrepčani, te od onda svake godine pohađaju naš Samobor. Dakako osim lijepo prirode vukao ih je k nama za onda jeftin život, naša dobra kapljica i samoborski jeftini ‘gulašenci’...”⁴⁰ Antonija Kassowitz Cvijić u nekoliko navrata pisala je o privlačnosti Samobora kod Zagrepčana, ističući kako je dio Zagrepčana odlazio u Samobor kao “najmilje ljetovalište” vodeći “slabašnu djecu” na ladanje “da za zimu očeliće”. Osim pozitivnih strana, ona je primijetila negativne stvari vezane uz boravak u Samoboru, poput smrada zbog obrađivanja kože na Gradni, ili klanja životinja (volova i svinja) unutar svratišta.⁴¹ Osim navedene autorice, brojni zagrebački književnici opisali su svoja sjećanja na dolazak u Samobor. August Šenoa je u feljtonu “Glas od Gradne” 1866. napisao “...slava i tebi (Samoboru, op.a.), i svim gradovima koje si u to ime lice osvijetlaše, dočim je u Zagrebu – toj inače prethodnici – lice crno ostalo. Neću te zato bijediti, bijeli Zagrebe; ta znadem otkud nas led bije! Samoborska okolica je odviše čarobna, ljudi su odviše veseli bili, duša se u tom kraju odviše razgaljuje od milja nego da bi se čovjeku vile crne misli po glavi; zato i stresoh sa svoje obuće zagrebački prah, zato izbrisah iz moje pameti sve lijepo i crne uspomene zagrebačke...”⁴² Ivan Trnski je u pjesmi “Samoborska” iz 1908. dijelom opjevao zdravstveno – turističku djelatnost Samobora i njegovu povezanost sa Zagrebom.⁴³ Antun Gustav Matoš je u više književnih radova opisao Samobor, a on je u Samoboru boravio zbog zdravstvenih problema kod prijatelja i liječnika Mije Juratovića.⁴⁴ Između ostalog, Matoš u putopisu “Iz Samobora” 1909. piše: “(...) Krasan je Samobor. Blizina sa glavnim gradom daje mu čar ladanja kao Tiburu, Tivoliju, Versaillesu, Saint-Cloudu, Schönbrunnu, Windsoru. Okolica je sretna kombinacija gore i ravnice, polja i šuma, vrta i prirode, rijeke i planine, sela i zaseoka,

⁴⁰ B.K, Osvrt na ovogodišnju ljetovišnu sezonu. *Samoborski list*, 18.10.1910., god. V, br. 38, str.2.

⁴¹ Antonija Kassowitz Cvijić, U Samoboru. *Samoborski list*, 15.X. 1922., god. XIX, br. 20, str. 3; Antonija Kassowitz Cvijić, U Samoboru. *Samoborski list*, 1.XI. 1922., god. XIX, br. 21, str. 3; Antonija Kassowitz Cvijić, Kako smo ljetovali u Samoboru prije 60 godina. *Novosti*, 24.VIII.1930., god. XXIV, br. 233, str. 9.

⁴² August Šenoa, Glas od Gradne. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 44.

⁴³ Ivan Trnski, Samoborska. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 91, 93; Ivan Trnski, Samoborska. *Samoborski list*, 1.VIII. 1908., god. III, br. 15, str. 1.

⁴⁴ Ivica Sudnik, *Matoš kao Samoborac*. Samobor, 1988., str. 9 – 10, 14, 16; Zdravko Golić, Antun Gustav Matoš. Najpoetičniji književnik početka XX. stoljeća i ime koje naša radna organizacija ponosno nosi. U: *Tiskara ‘A. G. Matoš’ Samobor 1948 – 1983*. Samobor, 1983, str. 81 – 83.

grada i ladanja...”.⁴⁵ Osim navedenih književnika, ne treba zaboraviti niti Petra Preradovića, koji je u pjesmi “Samobor” napisao “...kod tebe (u Samoboru, op.a.) je gostoljublje SvakidANJI gosti...”, ili Tugomira Alaupovća koji pjesnički opisuje samoborski grad i okolice (Plješivicu), ili na djelo “Putne uspomene” Davorina Trstenjaka, koji opisuje “gostoljubiv Samobor”.⁴⁶

Sve veći priljev turista, posebno Zagrepčana, popularizirao je samoborsko područje. Koncerti i pučke zabave, poput proslave blagdana Sv. Ane, dodatno su “mamili” Zagrepčane na dolazak u Samobor. Sredinom travnja 1892. Zagrepčani su pozivani na “patriotički koncert” samoborskog glazbenog društva “Jeka” “...u Janindolu [Anindolu, op.a.], tom naravnom perivoju samoborskom, Zagrebcom dobro znana animirana pučka zabava, a u večer opet koncert, kako se izvan Zagreba riedko gdje priredjuje...”.⁴⁷ Prigodom “proštenja” Sv. Ane na Anindolu u *Obzoru* je navedeno kako je “...Samobor već sam po sebi divno izletišta za svakoga, a i ove pučke svečanosti za cijelo su mnogom u ugodnoj uspomeni, nada je, da će mnogi iz okolice, a napose Zagrepčani posjetiti ovu pučku svečanost...”.⁴⁸ U kontekstu sve većeg priljeva zagrebačkih turista u Samoboru opisao je Milan Grlović izlet preko Samobora na Plješivicu i Jastrebarsko.⁴⁹ Ljudevit Brodzky 1897. u *Prosvjeti* piše kako “...sgodan položaj, blago i stalno podneblje mjesta Samobora, prikladne zdravstvene osobine, kao što su toplice, mrzlice, liepa okolina, liepi broj sgodnih, divnih šetališta, množina perivoja i cvjetnjaka...(...)... podaju Samoboru veliku važnost a i skorbu budućnost. Nije smiono uztvrditi, već opravdano u svakom pogledu, da je Samobor kadar dovinuti se do glasa lječilišta prvoga reda takozvanog Luft-Curorta i Bade-Curorta...”.⁵⁰ Slično primjećuje Dragutin Gorjanović Kramberger, prilikom istraživanja u zaključku pisanja o vrelu Sv. Helene, ističući kako je “...Samobor krasnim svojim položajem, obiljem izvrstne vode i zdrava zraka opredieljen, da bude lječilištem to zračnim to kupalištnim...”.⁵¹ Istodobno, planinarska društva sve češće su od 1890-ih organizirala

⁴⁵ Antun Gustav Matoš, Iz Samobora. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 118.

⁴⁶ Petar Preradović, Samobor. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 33; Tugomir Alaupović, Na Plešivicu. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 81 – 82; Davorin Trstenjak, Iz putnih uspomena. U: *Samoboru divnom gradu: Nesamoborci o Samoboru* (ur. Mira Čebušnik). Samobor, 2008., str. 102 -103.

⁴⁷ “U Emanu u Samobor”. *Obzor*, 16. IV.1892, god. XXXIII, br. 88, str. 3.

⁴⁸ “Pučka svečanost u Samoboru”. *Obzor*, god. XXXV, 28.VII.1894., br. 172, str. 3.

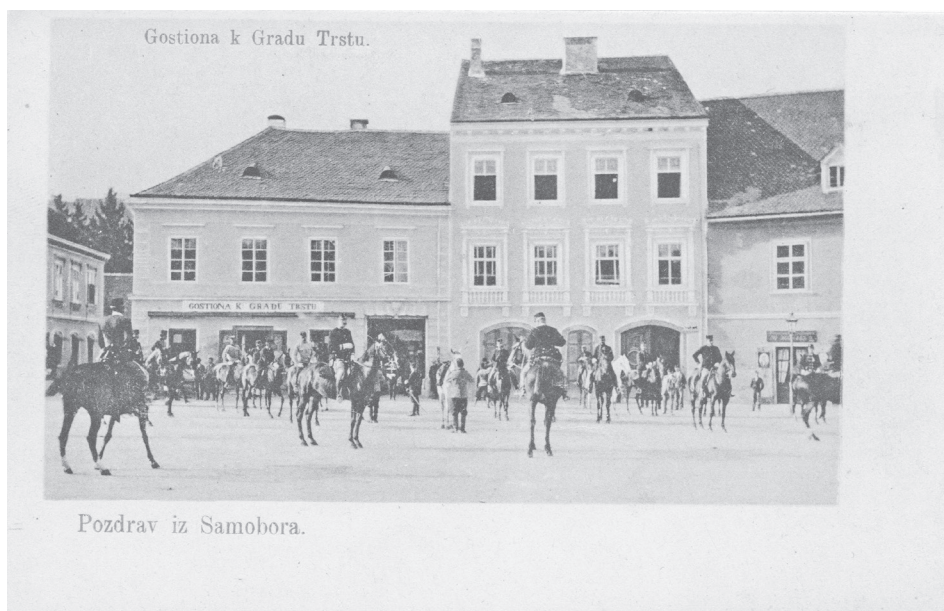
⁴⁹ Milan Grlović, Preko Samobora na Plešivicu i Jasku. *Narodne novine*, 21.IX. 1889., god. LV, br. 217, str. 4 – 5 (Prilog, str. 1).

⁵⁰ Ljudevit Brodzky, Samobor. *Prosvjeta*, V (1897.), br. 17, str. 538.

⁵¹ Dragutin Gorjanović - Kramberger, *Geologija gore Samoborske i Žumberačke*. Zagreb, 1894., str. 80.

izlete na samoborsko područje, a neka od njih pozivala su Zagrepčane na dolazak na ovo područje. Zagrepčani su kao “oduševljeni planinari” rado posjećivali samoborsku okolicu.⁵² U *Hrvatskom planinaru* iz 1898. opisan je izlet zagrebačkih planinara u Stojodragu, pritom je istaknuta gostoljubivost Samoborca, prirodne ljepote i blizina samoborskog područja.⁵³ U istome časopisu objavljen je znatan dio tekstova koji opisuju samoborsko područje kao jedno od najpoželjnijih za hrvatske (zagrebačke) planinare. Između stalih tekstova, Dragutin Hirc je 1901. objavio “Okolo Oštrca” u kojem je opisujući samoborsko područje oko Ruda primijetio kako “...u okolini zagrebačkoj nema kraja, koji bi s proljeća bio ugledniji i oko ugodniji od ove doline kad je crnica uzbuđala prekrasnim zvonastim cvietcima, koji pretvaraju tlo u jedan ružičasti sag, izprepleten velikim bielim cvietovima kukurieka, dočim ga poslije pokriva ona tamna i oku toliko mila zelen...”⁵⁴

Jedno od prvih (službenih) priznanja samoborskog turističkog usmjerenja dano je 1891. u *Ilustrovanom vodičm po Zagrebu i njegovoj okolini sa slikami i nacrtom grada Zagreba*. Tako je u njemu istaknuto: “...izlet u Samobor jest najmiliji izlet zagrebačkog občinstva, pak neka nijedan putnik, nijedan prijatelj pri-

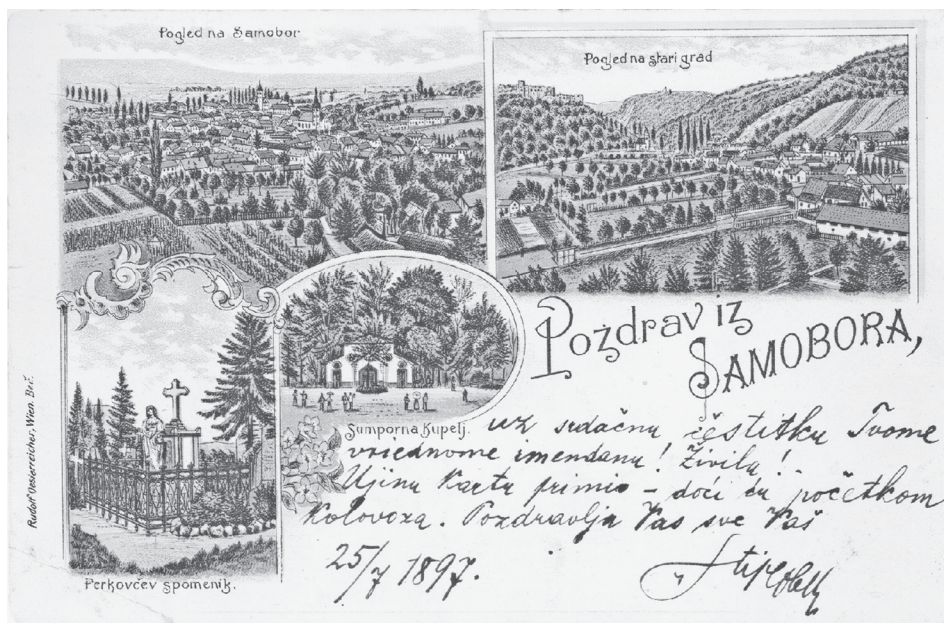

Gostiona k gradu Trstu. Zavičajna zbirka Gradske knjižnice Samobor, 1901., bez sign.

⁵² Vukonić, *Tempus fugit...*, 87.

⁵³ U Stojodragu. *Hrvatski planinar*, I (1898.), br. 8, str. 126.

⁵⁴ Dragutin Hirc, Okolo Oštrca. *Hrvatski planinar*, IV (1901.), br. 1, str. 12.

Pozdrav iz Samobora. Zavičajna zbirka Gradske knjižnice Samobor, 1897., bez sign.

rode ne propusti otići do Samobora, jer se taj izlet bogato nagradjuje...(...)... Samobor je napučen većinom marljivimi obrtnici, pučanstvo je vrlo prijazno, a sam gradić drži se u redu i čistoći. Mjesto je vrlo zdravo, zrak obiluje azonom, nema škodljive prašine, a voda zdenačna vrlo je dobra, prava gorska izvor voda. Gradić je vrlo dražestan...(...)... Samobor se preporučuje kao klimatičko lječilište, zato šalju zagrebački, karlovački, riečki, tršćanski i drugi liečnici vrlo rado svoje slabe ozdravljenike na oporavu u ovo prekrasno i vrlo zdravo mjesto...⁵⁵ Vidljivo je kako je Samobor već tada postao značajan dio turističke ponude Zagreba te svojim naglašavanjem lječilišne orijentacije nastojao privući turiste sa zagrebačkog područja.

No, istodobno se pred samoborskim vlastima i njegovim gospodarstvenicima (poduzetnicima) nametnulo pitanje o industrijskom ili turističkom usmjerenju samoborskog gospodarstva. U *Samoborskom listu* 1907. problematiziralo se ovo pitanje, a jedan od zaključaka bilo je naglašavanje potrebe postizanje "sklada" između industrijskog i turističko-zdravstvenog razvoja samoborskog gospodarstva.⁵⁶ Neki zaključuju kako su se samoborske vlasti orijentirale na razvoj zdrav-

⁵⁵ *Ilustrovani vodič po Zagrebu i njegovoj okolici sa slikami i nacrtom grada Zagreba*. Zagreb, 1891., str. 70, 73 – 74.

⁵⁶ Samobor i industrija. *Samoborski list*, 1.III. 1907., god. II, br. 5, str. 1.

stvenog turizma kao nositelja gospodarskog razvoja, a pritom su sprečavale (ili ograničavale) izgradnju teških industrijskih postrojenja. Ovo pitanje će se aktualizirati u međuratnom razdoblju, pripadajući sljedećim fazama razvoja suvremenog samoborskog turizma, bivajući obilježeno izgradnjom novih turističkih objekata i pokretanjem brojnih manjih turističkih projekata.⁵⁷

Zaključak

Sredinom XIX. st. započinje sve intenzivniji izlazak Zagrepčana izvan svoga grada u okolicu, ponajprije radi zdravstvenih i rekreativnih potreba. Velik većina njih odlazi na samoborsko područje, koje tada započinje s turističkim razvojem. Nekolicina samoborskih poduzetnika predvođena Ljudevitom Šmidhenom pokreće prve turističke projekte, poput izgradnje Šmidhenovog kupališta 1862. i Hidropatskog kupališta 1889. Zagrebačka društva poput Hrvatskog planinarskog saveza i Hrvatskog sokola organizirala su prve izlete na samoborsko područje, te time popularizirala Samobor kao jedan od centara izletničkog turizma. Ta faza turističkog razvoja završava uspostavom željezničke linije Podsused–Samobor od 1901. (“Samoborček”). Reakcija Zagrepčana bila je povećana potražnja za kupnjom ili iznajmljivanjem nekretnina na tom području. Iz navedenog može se zaključiti kako su Zagrepčani znatno utjecali na razvoj samoborskog turizma, zbog čega je on stekao i održao (i do danas) “status najomiljenijeg zagrebačkog izletišta”.

⁵⁷ Danijel Vojak, Samobor u međuratnom razdoblju, 1918. – 1941. U: *Samobor: zemljopisno-povijesna monografija*, knj. II (ur. Dragutin Feleter). Samobor, 2011., str. 443 – 444; Biserka Dumbović Bilušić, Formiranje i razvoj urbanog prostora Samobora. *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 19 (1995.), str. 28 - 29; Radmilović, *Samoborski obrt, veleobrta...*, 200.

SAMOBOR - THE FAVORITE TOURIST PLACE OF ZAGREB'S POPULATION
IN THE MIDDLE OF THE NINETEENTH CENTURY

By Danijel Vojak, Zagreb

Summary

In the middle of the Nineteenth Century Zagreb's population started with visiting and resting in the Zagreb neighborhood. Most of them started to visit Samobor and its countryside where they spent free time and recover from exhaustion and other illnesses. Ljudevit Smidhen was the first entrepreneur who had invested in one of the tourist development in Samobor. He has open bathing resort in St. Helena, small village in Samobor neighborhood, in 1862. Tourist form Zagreb is started in 1870 with building first cottages in Samobor. Management of Samobor's savings bank had built Hidropatsko bathing resort in Samobor in 1889. After opening railway line between Zagreb and Samobor in 1901, tourists from Zagreb started in great number to visit Samobor. Samobor and its area was called Zagreb favorite tourist place.

Key words: Zagreb, Samobor; tourism; 19th Century

(Prijevod: autor)